

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

**SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN BƏDİİ YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK VƏ SOSIAL
TƏNQİD**

Əzimova Təranə Məhəmməd qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Ədəbiyyat kafedrası, f.e.d . Dosent

XÜLASƏ

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq milli ədəbi fikir tarixində mühüm yer tutur. Onun bədii yaradıcılığı həm klassik Şərq poeziyasının zəngin ənənələrinə, həm də yeni dövrün maarifçi ideyalarına söykənir. Şairin poeziyasında əsas mövzular sırasında cəhalət, nadanlıq və mövhumatın tənqidi, elm və maarifin təbliği xüsusi yer tutur. Şirvani qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai kimi klassik formalarla yanaşı, xalq ədəbiyyatı üslubuna yaxın sadə və səmimi şeir formalarından da istifadə etmişdir. Onun satirik əsərləri Azərbaycan satirik poeziyasının inkişafında mühüm mərhələ təşkil etmiş, dini fanatizmə və sosial ədalətsizliyə qarşı barışmaz mövqə sərgiləmişdir. Şair həm də didaktik şeirlərində əxlaqi dəyərləri və vətənpərvərlik ruhunu tərənnüm etmiş, pedaqoji fəaliyyəti ilə maarifçilik ideyalarını həyatla birləşdirmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsi bu gün də elm, mədəniyyət və milli-mənəvi dəyərlərin təbliği baxımından aktuallığını qoruyur.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçilik, satira, klassik poeziya, cəhalət tənqidi, milli-mənəvi dəyərlər, pedaqoji fəaliyyət

SUMMARY

Seyid Azim Shirvani, as one of the most prominent representatives of 19th-century Azerbaijani literature, occupies an important place in the history of national literary thought. His artistic creativity is based on both the rich traditions of classical Eastern poetry and the enlightening ideas of the new era. Among the main themes of the poet's poetry, criticism of ignorance, superstition, and the promotion of science and enlightenment occupy a special place. Along with classical forms such as ghazal, qasida, masnavi, and rubai, Shirvani also used simple and sincere poetic forms close to the style of folk literature. His satirical works constituted an important stage in the development of Azerbaijani satirical poetry, and he demonstrated an uncompromising position against religious fanaticism and social injustice. The poet also glorified moral values and the spirit of patriotism in his didactic poems, and combined the ideas of enlightenment with life through his pedagogical activity. Seyid Azim Shirvani's literary heritage remains relevant today in terms of the promotion of science, culture, and national-spiritual values.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, 19th century Azerbaijani literature, enlightenment, satire, classical poetry, criticism of ignorance, national-moral values, pedagogical activity

РЕЗИОМЕ

Сеид Азим Ширвани, один из крупнейших представителей азербайджанской литературы XIX века, занимает важное место в истории национальной литературной мысли. Его художественное творчество опирается как на богатые традиции классической восточной поэзии, так и на просветительские идеи нового времени. Среди основных тем поэзии поэта особое место занимают критика невежества, суеверий, пропаганда науки и просвещения. Наряду с классическими формами, такими как газель, касыда, месневи и рубаи, Ширвани использовал

также простые и искренние поэтические формы, близкие стилю народной литературы. Его сатирические произведения стали важным этапом в развитии азербайджанской сатирической поэзии, продемонстрировав непримиримую позицию против религиозного фанатизма и социальной несправедливости. В своих дидактических стихах поэт воспевал нравственные ценности и дух патриотизма, а в своей педагогической деятельности сочетал идеи просвещения с жизнью. Литературное наследие Сеида Азима Ширвани и сегодня сохраняет свою актуальность в деле пропаганды науки, культуры и национально-духовных ценностей.

Ключевые слова: Сеид Азим Ширвани, азербайджанская литература XIX века, просветительство, сатира, классическая поэзия, критика невежества, национально-нравственные ценности, педагогическая деятельность.

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi milli ədəbi fikir tarixində mühüm yer tutur. Onun bədii yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından zəngin olub, dövrün ictimai-siyasi və mədəni proseslərini əks etdirməsi ilə seçilir. Şirvani klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə dərinləndirən bələd olmaqla yanaşı, yeni maarifçi ideyaları da poeziyasına gətirmiş, beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında keçid mərhələsinin aparıcı simalarından birinə çevrilmişdir. Onun əsərlərində həm klassik qəzəl və qəsidələrin poetik xüsusiyyətləri, həm də satirik, didaktik və maarifçi məzmunlu şeirlərin sosial funksiyası qabarıq şəkildə görünür.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii yaradıcılığında maarifçi ideyaların mərkəzində cəhalətə, نادانlığa və mövhumata qarşı kəskin münasibət dayanır. Onun poeziyası yalnız estetik həzz vermək üçün yazılmamış, eyni zamanda dövrün sosial-mədəni problemlərinə işıq tutmaq məqsədi daşıyır. Şair, xalqın geriliyə məhkum qalmasının əsas səbəbi kimi savadsızlıq və dini fanatizmə kor-koranə bağlılığı göstərir. Bu səbəbdən əsərlərində tez-tez “cahil” obrazına müraciət edir, onu təkə fərdi bir qüsurlu kimi deyil, bütün cəmiyyətin tərəqqisinə mane olan ictimai bələdlər sırasında təsvir edir. Şirvaniyə görə, elm və maarif xalqın dirçəlişi üçün yeganə çıxış yoludur. Onun şeirlərində “maarif” anlayışı sadəcə kitab oxumaq və ya məktəb təhsili almaqla məhdudlaşmır, həm də dünyagörüşün genişlənməsi, tənqidi düşüncə bacarığının formalaşması, insanın öz haqqını tanıması və cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olması kimi daha geniş mənada təqdim olunur. Şair, xüsusilə gənc nəslə elm öyrənməyə, yeni biliklər qazanmağa, dünyaya açıq olmağa səsləyir və bu yolda tənbelliyi, passivliyi ən böyük düşmən kimi göstərir [3].

Bədii üslub baxımından Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı həm forma, həm də dil-üslub baxımından ikili qaynağa söykənir: bir tərəfdən o, klassik Şərq poeziyasının zəngin poetik ənənələrini davam etdirir, digər tərəfdən isə xalq ədəbiyyatına xas sadə, axıcı ifadə tərzindən bəhrələnir. Şair qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi kimi klassik poetik şəkillərdə ustalıq göstərməklə yanaşı, daha sadə, xalq ruhuna yaxın şeir formalarında da səmimi, oxunaqlı nümunələr yaratmışdır. Bu müxtəliflik onun yaradıcılığının həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də üslubşünaslıq baxımından maraqlı tədqiqat mövzusu olmasına səbəb olur [1].

Şirvaninin qəzəllərində klassik mövzular – aşılıq, insan sevgisi, dünyanın faniliyi, zamanın ötürülməsi – ön plandadır. Lakin o, bu ənənəvi çərçivələr daxilində yeni bir mənə qatını da oxucuya təqdim edir. Onun üçün eşq yalnız romantik hisslərin, məhəbbət macərəsinin ifadəsi deyil; bu mövzu insanın mənəvi yetkinləşməsi, daxili aləminin saflaşması, kamillik zirvəsinə yüksəlməsi prosesinin bədii simvoluna çevrilir. Beləliklə, o, eşqi həm fərdi, həm də ümumbəşəri mənada mənalandırır [2].

Seyid Əzim Şirvaninin satirik yaradıcılığı Azərbaycan satirik poeziyasının inkişaf tarixində mühüm bir mərhələ kimi qiymətləndirilir. Onun bu sahədəki əsərləri yalnız bədii zövq yaratmaq məqsədi daşımır, həm də cəmiyyətin mövcud problemlərinə güzgü tutur. Şair satirik şeirlərində xüsusilə dini ruhanilərin

cəhalətin yayılmasında və xalqın istismarında oynadıqları mənfi rolu kəskin şəkildə ifşa edir. Bu əsərlərdə o, mövhumata və fanatizmə qarşı barışmaz mövqə sərgiləyir, geriliyin əsas səbəblərindən birinin məhz bu amillər olduğunu vurğulayır.

Şirvani satirik poeziyasında ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişdir. Onun incə ironiyası, bəzən açıq və sərt istehzası oxucuya yalnız gülüş deyil, həm də düşüncə bəxş edir. Satiranın bu cür tətbiqi vasitəsilə şair, oxucunu hadisələrə tənqidi yanaşmağa, gördüyünü və eşitdiyini sorğulamağa sövq edir. Bu baxımdan onun satirik nümunələri həm ədəbiyyat tarixi, həm də ictimai fikir tarixində maarifçi-tənqidi funksiyanı yerinə yetirmişdir.

Əslində, Seyid Əzim üçün satira yalnız lağ-lağı və ya istehza vasitəsi deyil, eyni zamanda maarifçilik silahı idi. O, dövrün ictimai-siyasi gerçəkliklərini açıq şəkildə tənqid edərək xalqı gerilikdən xilas etməyin yolunun ancaq elm və düşüncə azadlığından keçdiyini göstərirdi. Məhz bu cəsarətli mövqeyinə görə onun satirik poeziyası XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli və silinməz bir iz qoymuşdur.

Seyid Əzim Şirvani yalnız poeziyada deyil, bədii nəsrə də özünəməxsus yer tutmuş sənətkardır. Onun yazdığı kiçik həcmli hekayələr əsasən əxlaqi-mənəvi mövzulara həsr olunmuş, gənclərə və uşaqlara düzgün tərbiyə, vicdanlı həyat və vətənə sədaqət kimi dəyərləri aşılamağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Şair bu əsərlərdə xalq pedaqogikasının ənənələrini yazılı ədəbiyyatın ifadə imkanları ilə məharətlə birləşdirərək oxucuya həm ibrətamiz, həm də düşündürücü mətnlər təqdim etmişdir.

Şirvaninin nəsrində sadə, aydın və danışiq dilinə yaxın üslub diqqət çəkir. O, fikirlərini yığcam və aydın formada ifadə edərək mürəkkəb ərəb-fars sözlərindən qaçmış, sual-cavab, nida və xitab kimi üslubi vasitələrdən geniş istifadə etmişdir. Bu üsul hekayələrinə həm canlılıq, həm də səmimiyyət qatmışdır. Əsərlərin bir qismi xalq nağılları, lətifələri, eləcə də Şərq klassiklərinin və rus ədəblərinin nəsihətamiz əsərlərindən mövzu və ideya baxımından ilhamlanmışdır.

Şairin “Sual və cavab” hekayəsi onun nəsrdəki pedaqoji və maarifçi ideyalarını açıq şəkildə göstərir. Burada müəllif cəhalətlə keçən ömrü əsl həyat hesab etmir, insanın yalnız xalqı və vətəni üçün şüurlu fəaliyyət göstərdiyi zaman həqiqi mənada yaşadığını vurğulayır. Seyid Əzimin bu və oxşar hekayələri həm maarifçi təbliğat, həm də sosial tənqid xarakteri daşıyır [2].

Seyid Əzim Şirvaninin nəsr yaradıcılığında satirik üslub xüsusi yer tutur. Onun hekayələrində zalım, ədalətsiz, avam xalqı istismar edən feodal təbəqə kəskin tənqid olunur. “Xan əylənir” hekayəsində şair oxucunu qəddar, rəhmsiz və insanlıqdan xəbəri olmayan Mustafa xan obrazı ilə tanış edir. Əməkçi kəndlilərin zəhməti hesabına firavan yaşayan, vaxtını kef məclislərində eyş-ışrətlə keçirən bu xan üçün əsas əyləncə avam kəndliləri alçaltmaq, onların sadələvhlüyü ilə istehza etməkdir. Hekayədə xanın dini sual verərək kəndlini çaşdırması və onu lağa qoyması, feodal zümrənin xalq qarşısındakı təhqiramiz mövqeyini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

“Talıbxan” hekayəsində isə Şirvani artıq fərqli bir kəndli obrazı yaradır. Buradakı kəndlilər avam və aciz deyil, əksinə, diribaş, cəsarətli və tənqidi düşüncəyə malik insanlardır. Onlar öz ağalarının zəif cəhətlərini anlayır, onlarla açıq şəkildə istehza edə bilirlər. Bu, yazıçının kəndli obrazına münasibətində müsbət dönüşü göstərir.

“Nəkir və Münkər” hekayəsində cəsur, diribaş çoban obrazı diqqət mərkəzindədir. Din xadimlərinin qorxutma üsulları və mövhumatla xalqı itaətkar vəziyyətdə saxlamaq cəhdi, çobanın isə bu cəfəng inanclara uymaması və hiyləgər “ölüm mələklərini” gülünc vəziyyətə salması ilə satirik şəkildə ifşa olunur. Çoban burada xalqın zəhmətkeş, lakin ağıllı təbəqəsini təmsil edir [2].

Şirvani həmçinin “Şair və dövlətli” hekayəsində sənət adamlarına hörmətsiz yanaşan, maddi imkanına arxalanaraq istedadı dəyərsizləşdirən varlı təbəqəni tənqid edir. Burada da müəllifin maarifçi mövqeyi və ictimai ədalət axtarışı özünü göstərir.

Bütün bu hekayələrdə Seyid Əzim Şirvani sadə, aydın dil, canlı dialoqlar və xalq danışığı üslubuna yaxın ifadə tərzini oxucunu həm güldürür, həm də düşündürür. O, satiranı yalnız gülüş yaratmaq üçün deyil, cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri ifşa etmək, xalqı mövhumat və cəhalətdən xilas olmağa çağırmaq üçün istifadə etmişdir.

Seyid Əzim Şirvani həm də müdrik məzmunlu didaktik şeirlərin müəllifidir. Bu əsərlərdə ədalət, sədaqət, əxlaq, dostluq, vətən sevgisi kimi mənəvi dəyərlər tərənnüm olunur. Şairin maarifçi mövqeyi yalnız ideyalarla deyil, həm də pedaqoji fəaliyyəti ilə özünü göstərmişdir. O, Şamaxıda açdığı məktəbdə uşaqlara yeni üsullarla dərs keçmiş, müasir elmlərin tədrisinə üstünlük vermişdir ki, bu da onun ədəbi-bədii irsinin sosial təsir gücünü artırmışdır.

Bütün yaradıcılığı boyu Seyid Əzim Şirvani milli ədəbiyyatın yenilənməsi, xalqın maariflənməsi və sosial ədalətin bərqərar olması uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun bədii irsi Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik hərəkatının ideya əsaslarını formalaşdırmış, sonrakı nəsillər üçün güclü ilham mənbəyi olmuşdur. Şirvani poeziyası bu gün də öz aktuallığını qorumaqda, milli-mənəvi dəyərlərin, elm və maarifin təbliğində dəyərli mənbə kimi qiymətləndirilməkdədir.

NƏTİCƏ

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm bədii ustalığı, həm də maarifçi mövqeyi ilə seçilən nadir sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığı klassik poeziya ənənələrini yeni dövrün sosial və mədəni tələbləri ilə birləşdirərək milli ədəbiyyatda yenilənmə prosesinə güclü təkan vermişdir. Şairin əsərlərində cəhalətə, نادانlığa və mövhumata qarşı kəskin tənqid, elm və maarifin təbliği, insanın mənəvi kamilliyi və ictimai tərəqqi ideyaları qabarıq şəkildə əks olunur. Satirik nümunələrindəki ironiya və istehza oxucunu düşündürməyə, hadisələrə tənqidi yanaşmağa sövq edir, didaktik şeirləri isə əxlaqi dəyərləri möhkəmləndirir. Seyid Əzim yalnız bir ədib deyil, həm də pedaqoq, maarifçi və ictimai xadim kimi milli mədəniyyətin inkişafına xidmət etmişdir. Onun zəngin bədii irsi bu gün də aktuallığını qoruyur və gələcək nəsillər üçün ilham mənbəyi olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Camalov K., “Seyid Əzim Şirvani”, 2020-ci il, <https://kultur.az/?p=15737>
2. “Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına bir nəzər”, məqalə, 2025-ci il, <https://azertag.az/xeber/seyid-ezim-sirvani-yaradiciligina-bir-nezer-meqale-3494775>
3. Yaqubzadə R., “Maarifçi, tənqidçi, şair – Seyid Əzim Şirvani”, Respublik qəzeti, 2024-cü il, <https://respublika-news.az/az/news/maarifci-tenqidci-sair-seyid-ezim-sirvani>